

T. Błaszczyk, *Kultura i śmierć. Kres życia w perspektywie medialnego zapośredniczenia*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2021

Multimedialne oswojenie śmierci

ABSTRACT. Błaszczyk Marek, *Multimedialne oswojenie śmierci* [Multimedia Taming of Death]. „Przestrzenie Teorii” 37. Poznań 2022, Adam Mickiewicz University Press, pp. 291–298. ISSN 1644-6763. DOI 10.14746/pt.2022.37.15.

The paper presents a critical approach to *Kultura i śmierć. Kres życia w perspektywie medialnego zapośredniczenia* [Culture and death. The end of life from the perspective of media mediation] by Tomasz Błaszczyk (Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2021). It discusses the main theses presented in the dissertation and invites the reader to reflect on the phenomenon of death, its place and role in technologically determined contemporary culture.

KEYWORDS: death, culture, technology, multimedia, human being

Książka Tomasza Błaszczyka zatytułowana *Kultura i śmierć. Kres życia w perspektywie medialnego zapośredniczenia*, która ukazała się nakładem Wydawnictwa Naukowe Katedra, doskonale wpisuje się w medioznawczy nurt badań nad fenomenem śmierci w kulturze współczesnej¹. Praca ta zasługuje na uwagę nie tylko dlatego, że omawia kulturowe rozumienie śmierci, lecz także dlatego, że przedstawia koncepcję wtórnego jej oswojenia w kontekście dynamicznego rozwoju mediów elektronicznych. Biorąc pod uwagę jej interdyscyplinarny charakter, jak również kompleksowość prowadzonego w niej wywodu, można odnieść wrażenie, że przysłuży się ona zarówno specjalistom, badaczom nauk humanistycznych i społecznych (zwłaszcza kulturoznawcom, medioznawcom, antropologom i socjologom), jak i wszystkim zainteresowanym przemianami postrzegania śmierci w zdeteterminowanej technologicznie kulturze współczesnej.

Monografia składa się z dwóch części, a każda z nich zawiera dwa dość obszernie rozdziały. W pierwszym rozdziale pierwszej części nakreślona zostaje humanistyczna definicja śmierci. Podkreśla się tutaj jej nieuniknioną, nieodwołalną i nieopisywalną. Śmierć, wedle tego ujęcia, determinuje ludzkie życie, rzutując na kulturotwórczą i społeczną aktywność człowieka.

¹ T. Błaszczyk, *Kultura i śmierć. Kres życia w perspektywie medialnego zapośredniczenia*, Gdańsk 2021.

W dalszym kroku autor ukazuje egzystencjalne rozumienie śmierci, nawiązując do wybranych filozofów egzystencjalnych (np. Karla Jaspersa², Martina Heideggera³ czy Vladimira Jankélévitcha⁴). Śmierć jawi się tu jako sytuacja graniczna, wymykająca się naukowej, precyzyjnej, poznawczo satysfakcjonującej konceptualizacji. Następnie mamy do czynienia z kulturową refleksją nad fenomenem śmierci. Błaszczyk konstatuje, nawiązując między innymi do ustaleń Zygmunta Freuda⁵ i Zygmunta Baumana⁶, że śmierć, w tym sama świadomość kresu życia, zdaje się stanowić fundament kultury. Śmierć uznaje się tu za konstytutywny element ludzkiej tożsamości, nieustannie przypominający o skończoności (temporalności) ludzkiej egzystencji.

Na uwagę zasługuje interpretacja genezy kultury w kontekście Marksowskiej antynomii bazy i nadbudowy. W potocznym rozumieniu, powiada autor, kulturę najczęściej przeciwstawia się naturze, wskazując na jej silnie antropologiczny (humanistyczny) charakter. Tymczasem – na głębszym poziomie refleksji – okazuje się, że kultura ma się do natury tak, jak nadbudowa do bazy w klasycznym ujęciu Karola Marksa. W tym sensie kultura jest niejako „nadbudowana” nad naturę, ta zaś stanowi swoistą „bazę” dla tej pierwszej. Człowiek egzystuje bowiem na pograniczu natury i kultury – jest istotą biologiczną (przyrodniczą), podlegającą ogólnym, uniwersalnym prawom natury (jak choćby konieczności śmierci), a zarazem bytem samoświadomym, przekraczającym jej porządek. Z jednej strony jest więc częścią przyrody, jego organizm zbudowany jest ze stale obumierających cząstek materii; z drugiej zaś – jest bodaj jedyną istotą w przyrodzie, która pyta o sens i cel swojego życia, niestrudzenie poszukując – poprzez różnego typu kulturowe manifestacje – swego miejsca i roli w świecie⁷. Jak czytamy w rozprawie: „kultura jawi się więc jako właściwa człowiekowi *nadbudowa* nad porządkiem natury, który stanowi jej materialny fundament, biologiczną *bazę*”⁸. I nieco dalej: „w proponowanym tu ujęciu kultura jest więc zdeterminowana przez oraz nadbudowana nad naturalny porządek rzeczy”⁹.

² K. Jaspers, *Sytuacje graniczne*, przeł. A. Staniewska, M. Skwieciński, [w:] R. Rudziński, *Jaspers*, Warszawa 1978, s. 186–242.

³ M. Heidegger, *Bycie i czas*, przeł. B. Baran, Warszawa 2010.

⁴ V. Jankélévitch, *To, co nieuchronne. Rozmowy o śmierci*, przeł. M. Kwaterko, Warszawa 2005.

⁵ Z. Freud, *Kultura jako źródło cierpień*, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa 2013; tegoż, *Poza zasadą przyjemności*, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa 1976.

⁶ Z. Bauman, *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, przeł. N. Leśniewski, Warszawa 1998; tegoż, *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa 2004.

⁷ M. Błaszczyk, *Wobec pytania o sens ludzkiej egzystencji*, „Filozofia i Nauka” 2021, nr 9.

⁸ T. Błaszczyk, dz. cyt., s. 73.

⁹ Tamże, s. 74.

Takie rozumienie kultury żywo koresponduje z ustaleniami Antoniny Kłoskowskiej, wedle której „kultura przeciwstawna jest naturze w sensie ontogenetycznym, wynika natomiast z natury w sensie filogenetycznym. Gatunek ludzki, jedyny spośród wszystkich gatunków istot żywych, dojrzał do tworzenia kultury w szerokim zakresie i działalność kulturalną można uznać za jego naturalną funkcję. W tym sensie kultura nie jest przeciwstawieniem natury, ale stanowi jej konieczny rezultat”¹⁰. Błaszczyk, świadom tej korelacji, przyjmuje więc nie tyle strukturalistyczne (kultura jako uniwersalny system, ponadjednostkowa, ahistoryczna struktura), lecz kulturalistyczne (humanistyczne) rozumienie kultury. Postrzega ją przy tym jako przestrzeń ludzkiej aktywności, miejsce nawiązywania więzi społecznych oraz kreowania rozlicznych znaczeń, sensów, wartości czy odniesień. Podąża tym samym za filozoficznymi intuicjami Floriana Znanieckiego¹¹, Jerzego Kmity¹² oraz Ernsta Cassirera¹³. Kultura jawi się tutaj jako „nadbudowana” nad porządek natury rzeczywistość symboliczna, którą człowiek może mniej lub bardziej swobodnie kształtować, modyfikować czy redefiniować. Mówiąc inaczej: jednostka, z racji osadzenia w kulturze („wrzucenia” w świat, jak powiedzieliby egzystencjaliści), postrzega świat zawsze „przez pryzmat kultury”¹⁴, widząc w niej odbicie swego doświadczenia. Znaniecki mówi tu o współczynniku humanistycznym, akcentując rangę rozumiejąco-interpretującego odniesienia się człowieka do otaczającej go kultury. Warto podkreślić, że Błaszczyk nie tylko celnie rekonstruuje główne założenia filozoficzne przywoływanych badaczy, ale i w przekonujący (wręcz metodyczny) sposób implementuje je do rozważań nad fenomenem śmierci w technologicznie zorientowanej kulturze współczesnej.

Drugi rozdział pierwszej części monografii omawia medialne zapośredniczenie funkcjonowania kultury, nawiązując do postulatów ewolucjonizmu kulturowego i determinizmu technologicznego. Podkreśla się tutaj dialektyczne sprzężenie technologii i kultury, akcentując wzrost poziomu usymbolicznienia tej ostatniej. Zaznacza się także, że technologia jest wytworem człowieka, która nie tylko umożliwia mu poznawanie i komunikowanie się z ludźmi, ale i określa jego kulturową tożsamość. W dalszym kroku Błaszczyk konkretyzuje swoje rozważania teoretyczne, analizując rozwój środków przekazu – począwszy od kultury oralnej (słowo mówione),

¹⁰ A. Kłoskowska, *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Warszawa 1980, s. 27–28.

¹¹ F. Znaniecki, *Współczynnik humanistyczny*, Poznań 2011.

¹² J. Kmita, *Kultura i poznanie*, Warszawa 1985.

¹³ E. Cassirer, *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, przeł. A. Staniewska, Warszawa 1977.

¹⁴ E. Hałas, *Przez pryzmat kultury. Dylematy badań nad współczesnością*, Warszawa 2015.

poprzez kulturę pisma (piśmienność), aż po media elektroniczne. Odwołuje się przy tym do konstatacji Marshalla McLuhana¹⁵, Waltera Onga¹⁶, Neila Postmana¹⁷ i Paula Levinsona¹⁸. Kultura zostaje tu ukazana jako „medialne, a więc warunkowane rozwojem technologii komunikacyjnych, ciągle zapośredniczanie rzeczywistości”¹⁹. Owo zapośredniczanie jest zaś rozumiane jako „proces usymboliczniania, oddalania się kulturowej *nadbudowy* od tego, co stanowiło niegdyś jej zewnętrzną, przedkulturową *bazę*”²⁰. Mówiąc najogólniej: technologia determinuje rozwój kultury, ponieważ przyspiesza oraz intensyfikuje proces jej usymboliczniania. W tym sensie zdaje się być swoistym „przedłużeniem” człowieka, kulturową odpowiedzią na jego naturalne potrzeby i pragnienia.

Interesujące wydają się uwagi Błaszczyka na temat podstawowych mechanizmów medialnie zapośredniczonej współczesności – remediacji, tekstualności i symulacji. Zauważa on bowiem, że poprzez stopień medialnego zapośredniczenia człowiek nie tylko oddala się od swojej biologicznej „bazy”, tracąc kontakt ze swoim pierwotnym doświadczeniem egzystencjalnym, ale i konstruuje względnie autonomiczny, „odrębny świat”²¹. Świat ten cechuje się informacyjnym przeładowaniem, entropią i przesytem treści, postępującym usymbolicznieniem życia społecznego, multiplikacją znaczeń, odniesień czy kontekstów. Medialnie zapośredniczona rzeczywistość kulturowa naznaczona jest więc „nadwyżką sensu”, w tym utratą tego, co źródłowe (pierwotne, bezpośrednie, autentyczne)²². Mamy więc do czynienia z „kopią bez oryginału”, „znakiem bez odniesienia” czy „mapą bez terytorium”²³. Symulakry, powiada Błaszczyk, tworzą kulturowe narracje, które szybko stają się „ważniejsze” niżli rzeczywistość, którą miałyby definiować. Ta zaś, wraz z kolejnymi, nadbudowywanymi zapośredniczeniami, ulega rozmyciu,

---

¹⁵ M. McLuhan, *Zrozumieć media. Przedłużenia człowieka*, przeł. N. Szczucka, Warszawa 2004; tegoż, *Galaktyka Gutenberga. Tworzenie człowieka druku*, przeł. A. Wojtasiak, Warszawa 2017.

¹⁶ W. Ong, *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, przeł. J. Japola, Warszawa 2011.

¹⁷ N. Postman, *Technopol. Triumf techniki nad kulturą*, przeł. A. Tanalska-Dulęba, Warszawa 2004.

¹⁸ P. Levinson, *Miękkie ostrze. Naturalna historia i przyszłość rewolucji informacyjnej*, przeł. H. Jankowska, Warszawa 1999; tegoż, *Nowe nowe media*, przeł. M. Zawadzka, Kraków 2010.

¹⁹ T. Błaszczyk, dz. cyt., s. 27.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże, s. 133.

²² J. Baudrillard, *Symulakry i symulacja*, przeł. S. Królak, Warszawa 2005.

²³ A. Szahaj, *Jean Baudrillard – między rozpaczą a ironią*, „Kultura Współczesna” 1994, nr 1, s. 23.

a nawet „ulatnia się”, stając się „alegorią śmierci”²⁴, nową rzeczywistością samą w sobie. Zorientowaną technologicznie kulturę współczesną charakteryzuje bowiem antyesencjalizm oraz wszechobecna „płynność”²⁵.

Druga część rozprawy ukazuje ewolucję postrzegania śmierci w świetle rozwoju mediów komunikacyjnych. Kulturowa historia śmierci, o której pisał Philippe Ariès²⁶, zostaje tu skonfrontowana z wyróżnionymi przez Waltera Onga stadiami rozwoju cywilizacji. Zabieg ten pozwala wyłuszczyć wpływ pręźnie rozwijających się technologii medialnych na kulturowy sposób rozumienia śmierci. Błaszczyk zaznacza, że początkowo śmierć była „oswajana” przez mity. Tworzenie rozmaitych narracji mitycznych miało bowiem na celu zniwelowanie dojmującego uczucia niepokoju, jaki wiąże się z refleksją nad ludzką przemijalnością i kresem życia. Kultura oralna inicjuje tym samym proces usymbolizowania fenomenu śmierci, włączając go do naukowego dyskursu. Autor następnie podkreśla, że wynalezienie druku spowodowało stopniową zmianę postawy wobec śmierci. Uległa ona bowiem zdżyczeniu, tracąc swój wzniosły, patetyczny charakter. Technologia druku stała się zatem narzędziem jej obiektywizacji, unaukowania. Śmierć, w konsekwencji, przestała być „oswajana”, a zaczęła być na różne sposoby wypierana – postrzegana jako coś niestosownego, nieprzyzwoitego czy niewłaściwego. Doprowadziło to, mówiąc najprościej, do jej tabuizacji. W dalszym kroku Błaszczyk wskazuje, że media elektroniczne istotnie przyczyniły się do swoistego „przełamania” zdżyczenia śmierci. Wyraża się to nie tylko poprzez fascynację jej medialnymi reprezentacjami, ale i coraz bardziej powszechne przyzwolenie społeczne na ich konstruowanie. Geoffrey Gorer mówi tu o „pornografii śmierci”²⁷, akcentując – warunkowany postępem technologicznym – proces znoszenia jej kulturowego tabu. Śmierć zaczyna być wówczas postrzegana nie tyle jako biologiczna konieczność, ile jako odrealnione, symulowane zjawisko medialne (fakt medialny), wymagające ponownego „oswojenia”.

Na szczególną uwagę zasługują rozważania Błaszczyka na temat funkcjonowania fenomenu śmierci w medialnie zapośredniczonej kulturze współczesnej. Stanowią one, można odnieść wrażenie, najciekawsze, a zarazem najbardziej twórcze fragmenty jego publikacji. Multimedialne przedsta-

²⁴ J. Baudrillard, *Wymiana symboliczna i śmierć*, przeł. S. Królak, Warszawa 2007.

²⁵ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, przeł. T. Kunz, Kraków 2006; tegoż, *Płynne czasy. Życie w epoce niepewności*, przeł. M. Żakowski, Warszawa 2007; tegoż, *Płynne życie*, przeł. T. Kunz, Kraków 2007.

²⁶ P. Ariès, *Człowiek i śmierć*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1989; tegoż, *Rozważania o historii śmierci*, przeł. K. Marczewska, Warszawa 2007.

²⁷ G. Gorer, *Pornografia śmierci*, przeł. I. Sieradzki, „Teksty” 1979, nr 3; tegoż, *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain*, London 1965.

wienia śmierci, zdaniem autora, można interpretować w kategoriach jej wtórnego „oswojenia”. Oswajana jest tu nie tyle sama śmierć (śmierć jako fakt biologiczny), ile właśnie jej medialne reprezentacje (figury śmierci, symulacje śmierci). Współczesną postawę wobec kresu życia Błaszczyk określa więc mianem „wtórnego oswojenia”. W trakcie wywodu nakreśla genezę proponowanego pojęcia, jego teoretyczne ugruntowanie oraz możliwości eksplanacyjne. Opisując sposoby postrzegania śmierci, mówi o śmierci oswojonej (charakterystycznej dla kultury oralnej), śmierci zdziczałej (charakterystycznej dla cywilizacji typograficznej) oraz śmierci „wtórnie oswojonej” – typowej dla „czasów współczesnych, zdominowanych przez media elektroniczne”²⁸. Warto dodać, że koncepcja „wtórnego oswojenia” śmierci nie jest jedynie czystą spekulacją, lecz znajduje swoje odzwierciedlenie w praktyce kulturowej. Dobrze ilustruje to fenomen wirtualnych cmentarzy, których specyfikę omawia autor w końcowych partiach monografii.

Przejdźmy do podsumowania. Celem rozprawy Błaszczyka jest uwspółcześnienie konstatacji Philippe’a Ariès’a na temat kulturowego rozumienia śmierci („zasadniczym celem rozprawy jest aktualizacja tez dotyczących oswojenia śmierci zaproponowanych w drugiej połowie XX wieku przez Philippe’a Ariès’a”²⁹, „rozprawa ta jest próbą uzupełnienia ustaleń Philippe’a Ariès’a, swoistym dopowiedzeniem do rozważań francuskiego badacza nad znaczeniem śmierci w kulturze Zachodu”³⁰). Broni on tezy, że zdeterminowana technologicznie, cechująca się wysokim poziomem usymbolizowania kultura współczesna dąży do ponownego, multimedialnego oswojenia śmierci. Owo oswojenie „ma charakter zapośredniczony multimedialnie i odnosi się już nie tyle do śmierci jako fizycznego, przyrodniczo warunkowanego kresu, co do śmierci jako figury kresu”³¹. Oswajana, wedle tego ujęcia, jest więc nie tyle śmierć jako taka (fakt biologiczny), ile jej multimedialne reprezentacje. Cel ten został przez autora należycie zrealizowany, a jego pracę uznać można za udaną próbę zdefiniowania „wtórnego oswojenia” śmierci, charakterystycznego dla naszych czasów (epoki mediów elektronicznych).

Dysertacja Błaszczyka ma wymiar interdyscyplinarny, łącząc w sobie dyskurs kulturoznawczo-medioznawczy oraz antropologiczno-tanatologiczny. Zawarte w niej refleksje nieustannie się w sobie przegładają, zazębiają i uzupełniają, czego ubocznym skutkiem jest – specyficzna dla poetyki postmodernizmu – tu i ówdzie spotykana redundancja przekazu. Zabieg ten wszakże nie tylko nie zaburza lektury, ale i pozwala lepiej uchwycić omawiane niemal z metodyczną precyzją zagadnienia. Namysł Błaszczy-

---

²⁸ T. Błaszczyk, dz. cyt., s. 218.

²⁹ Tamże, s. 11.

³⁰ Tamże, s. 19.

³¹ Tamże, s. 11.

ka przebiega zatem dwutorowo. Z jednej strony punktem odniesienia są tu bowiem dotychczasowe badania nad znaczeniem, miejscem i rolą fenomenu śmierci w kulturze Zachodu (Philippe Ariès, Michel Vovelle, Arnold Toynbee, Alfonso di Nola); z drugiej natomiast – nad funkcjonowaniem i rolą mediów w kulturze popularnej (Marshall McLuhan, Walter Ong, Neil Postman, Jean Baudrillard). Ta swoista dialektyka nie budzi żadnych zastrzeżeń, znajdując swoje uzasadnienie w toku prowadzonego wywodu. Można nawet odnieść wrażenie, że jest ona niezbędna, by rzetelnie – w sposób wolny od nadmiernej symplifikacji – naświetlić poruszane kwestie.

Publikacja książki *Kultura i śmierć. Kres życia w perspektywie medialnego zapośredniczenia* jest ciekawym, poznawczo interesującym przedsięwzięciem naukowym. Proponowana w niej koncepcja multimedialnego oswojenia śmierci nie tylko stanowić może oryginalne narzędzie interpretacyjne współczesnych tekstów kultury, ale i – w dalszej perspektywie – przyczynek do szczegółowych, pogłębionych badań nad szeroko rozumianą humanistyką cyfrową. Monografia ta stanowi ważne osiągnięcie dyskursu tanatologicznego. Godna jest więc polecenia zarówno kulturoznawcom i medioznawcom, przedstawicielom nauk humanistycznych i społecznych, jak i wszystkim zainteresowanym omawianą w niej problematyką.

BIBLIOGRAFIA

- Ariès P., *Człowiek i śmierć*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1989.
- Ariès P., *Rozważania o historii śmierci*, przeł. K. Marczevska, Warszawa 2007.
- Baudrillard J., *Symulakry i symulacja*, przeł. S. Królak, Warszawa 2005.
- Baudrillard J., *Wymiana symboliczna i śmierć*, przeł. S. Królak, Warszawa 2007.
- Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, przeł. T. Kunz, Kraków 2006.
- Bauman Z., *Płynne czasy. Życie w epoce niepewności*, przeł. M. Żakowski, Warszawa 2007.
- Bauman Z., *Płynne życie*, przeł. T. Kunz, Kraków 2007.
- Bauman Z., *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa 2004.
- Bauman Z., *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, przeł. N. Leśniewski, Warszawa 1998.
- Błaszczuk M., *Wobec pytania o sens ludzkiej egzystencji*, „Filozofia i Nauka” 2021, nr 9.
- Błaszczuk T., *Kultura i śmierć. Kres życia w perspektywie medialnego zapośredniczenia*, Gdańsk 2021.
- Cassirer E., *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, przeł. A. Staniewska, Warszawa 1977.
- Freud Z., *Kultura jako źródło cierpień*, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa 2013.
- Freud Z., *Poza zasadą przyjemności*, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa 1976.
- Gorer G., *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain*, London 1965.
- Gorer G., *Pornografia śmierci*, przeł. I. Sieradzki, „Teksty” 1979, nr 3.
- Hałas E., *Przez pryzmat kultury. Dylematy badań nad współczesnością*, Warszawa 2015.

- Heidegger M., *Bycie i czas*, przeł. B. Baran, Warszawa 2010.
- Jankélévitch V., *To, co nieuchronne. Rozmowy o śmierci*, przeł. M. Kwaterko, Warszawa 2005.
- Jaspers K., *Sytuacje graniczne*, przeł. A. Staniewska, M. Skwieceński, [w:] R. Rudziński, *Jaspers*, Warszawa 1978.
- Kłoskowska A., *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Warszawa 1980.
- Kmita J., *Kultura i poznanie*, Warszawa 1985.
- Levinson P., *Miękkie ostrze. Naturalna historia i przyszłość rewolucji informacyjnej*, przeł. H. Jankowska, Warszawa 1999.
- Levinson P., *Nowe nowe media*, przeł. M. Zawadzka, Kraków 2010.
- McLuhan M., *Galaktyka Gutenberga. Tworzenie człowieka druku*, przeł. A. Wojtasik, Warszawa 2017.
- McLuhan M., *Zrozumieć media. Przedłużenia człowieka*, przeł. N. Szczucka, Warszawa 2004.
- Ong W., *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, przeł. J. Japola, Warszawa 2011.
- Postman N., *Technopol. Triumf techniki nad kulturą*, przeł. A. Tanalska-Dulęba, Warszawa 2004.
- Szahaj A., *Jean Baudrillard – między rozpaczą a ironią*, „Kultura Współczesna” 1994, nr 1.
- Znaniecki F., *Współczynnik humanistyczny*, Poznań 2011.

Marek Błaszczyk – doktor filozofii, związany z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania naukowe: filozofia egzystencji, antropologia filozoficzna, filozofia hermeneutyczna. ORCID: 0000-0001-5518-0115. E-mail: <marek_blaszczyk@onet.eu>.

Marek Błaszczyk – Doctor of Philosophy, affiliated with Nicolaus Copernicus University in Toruń. Research interests: philosophy of existence, philosophical anthropology, hermeneutic philosophy. ORCID: 0000-0001-5518-0115. E-mail: <marek_blaszczyk@onet.eu>.